

פטור כלים, בהמה ואדם בבור

אורי יהודה פלינט

מבוא

נאמר במשנה:

נפל לתוכו שור וכליו ונשתברו, חמור וכליו ונתקרעו – חייב על הבהמה ופטור על הכלים. נפל לתוכו שור חרש שוטה וקטן – חייב; בן או בת, עבד או אמה – פטור.

(בבא קמא נב, א)

משנה זו היא אחת המשניות היסודיות של דיני בור, והיא עוסקת בכמה מהפטורים העיקריים שלו. המשנה מביאה מקרה בו שור או חמור נפלו יחד עם כליהם אל תוך הבור, ואומרת שבעל הבור חייב על הנזקים שנגרמו לבהמה ופטור על הנזקים שנגרמו לכלים. בהמשך אומרת המשנה, שאם נפל לתוך הבור שור חרש, שוטה וקטן חייב בעל הבור, אך אם נופלים בן או בת, עבד או אמה, בעל הבור פטור.

כאשר אנו באים להבין את דברי המשנה, עלינו לשאול שתי שאלות מרכזיות. האחת, בקשר לתוכן המשנה, מה הם המקרים בהם עוסקת המשנה, מה הם הדינים בכל אחד מהמקרים הללו ומה ניתן לדייק מהמשנה לגבי מקרים שלא כתובים בה. השנייה, בקשר להיגיון של דברי המשנה, מהן הסברות לחייב או לפטור ומה על פי סברות אלו יהיה הדין במקרים שלא נידונו במשנה.

בשלב הראשון ננסה להגדיר את המקרים עליהם דיברה משנתנו, מתי חייבים על הבהמה ופטורים על הכלים, מדוע הזכירה המשנה שור חרש, שוטה וקטן, ומתי ישנו פטור על אדם. לאחר מכן ננסה להציע את הסברות של החיובים והפטורים על פי ההגדרות של אב הנזיקין בור.

יש להעיר על נקודה נוספת. בירושלמי (ה, ו) נדרשת כפילות המילה בור בפסוק ללמד שישנם שני בורות שונים, בור של מיתה ובור של נזיקין¹. גם בבבלי ישנה התייחסות לשני הבורות הללו. הגמרא בתחילת המסכת (ג, א) במהלך הדיון לגבי תולדותיהן כיוצא בהן, מציעה שבור של עשרה טפחים הוא האב, ובור שעומקו פחות מכך (למשל ט' טפחים) הוא תולדה. למסקנה דוחה הגמרא את הצעה זאת ואומרת ששני הבורות הם אבות, אבל אחד הוא אב למיתה ואחד הוא אב לנזיקין. רש"י מסביר את דברי הגמרא, ואומר שההבדל הוא, שבבור של י' טפחים חייבים גם על מיתת הבהמה, ואילו בבור של ט' טפחים פטורים עליה.

א. גדרי הפטורים

א.1. גדרי פטור כלים

הגמרא (נג, ב-נד, א) מביאה את מחלוקת רבי יהודה וחכמים לגבי פטור כלים בבור. גם חכמים וגם רבי יהודה דורשים את הפסוקים המופיעים בפרשיית בור בפרשת משפטים (שמות כא, לג-לד). חכמים לומדים מהמילים "ונפל שמה שור או חמור", שהפסוק בא למעט אדם וכלים שעליהם בעל הבור פטור. רבי יהודה, לעומת זאת, לומד מהמילה "או" שיש לרבות את הכלים, כלומר בעל הבור מתחייב על נזקים שנעשו לכלים. אמנם אנחנו, למסקנה, פוסקים כחכמים ולא כרבי יהודה, אבל כאשר נדון בסברות הפטורים, ננסה להסביר גם את סברתו של רבי יהודה, שמחייב על נזקי כלים בבור.

בהמשך דבריה מביאה הגמרא עניין יסודי לגבי כלים בבור. הגמרא אומרת שלגבי כלים "שבירתן זוהי מיתתן", באופן פשוט משמעות המשפט היא שבעוד שבכהמה ובאדם ישנו הבדל בין נזיקין למיתה (כפי שנראה להלן), בכלים אין את ההבדל הזה וכל נזק שנעשה להם הוא כמיתה. ישנו היגיון רב בהבדל הזה, ביצורים חיים ניתן לחלק בין מצב בו הם ניזוקים אך עדיין בחיים לבין מצב בו הם מתים, בעוד שבחפץ דומם החילוק הזה איננו שייך, החפץ ניזוק יותר או פחות אך אין הבדל מהותי.

לפי זה יש לשאול, מדוע אנו מגדירים את שבירת הכלים כמיתה ולא כנזק. רבינו יהונתן מלוניל בפירושו על הרי"ף מציע הסבר:

¹ הירושלמי, על פי זה, רוצה לחלק בדינם בקשר לכלים, ונעסוק בכך בהמשך (תחת הסעיף העוסק בגדרי פטור כלים).

פטור כלים, בהמה ואדם בבור

וחמור בא למעט כלים בין לשבירה ממש שאין ראויין לשום מלאכה שבעולם ובין שנשתייר מהם קצת להשתמש בהם, א"נ שהיו כלי מילת שנטנפו בו אף על פי שראויין למלאכה כיון שאינן ראויין למה שנעשו מתחילה פטור דשבירתן ופסלותן ממלאכתן ראשונה זהו מיתתן².

(ר"י מלוניל כא, ב בפירוש המשניות)

כלומר, כיוון שבשבירת הכלי הוא הופך להיות בלתי שמיש, זה נזק מהותי לכלי, כמו מיתה, ולכן אנו מתייחסים לכל שבירת כלי כאל מיתה.

יש להעיר, שלימוד זה של הבבלי הינו ייחודי, במכילתות ובירושלמי מופיעים לימודים אחרים, שחלקם גם מופיעים על גדרי הפטור. למשל במכילתות (דרשב"י ודר' ישמעאל) על פרשיית בור מופיע הלימוד "שור ולא שור וכליו חמור ולא חמור וכליו", לכאורה מלימוד זה מתמעטים רק הכלים שעל גבי הבהמה ולא אלו שהגיעו בדרכים אחרות (אם כי ניתן לומר שדיברה המכילתא בהווה, זו המציאות השכיחה בה יגיעו כלים אל הבור). יתר על כן, בעוד שבמכילתא דרשב"י מופיע לימוד מהפסוק לפטור אדם, במכילתא דר' ישמעאל לא מוזכר בשום מקום פטור אדם בבור. בירושלמי מופיע לימוד דומה לזה של המכילתות, אך שם מובא בנוסף גם לימוד מייטור המילה בור בפסוק (כי יפתח איש בור או כי יכרה איש בור) ללמד שישנו חיוב על כלים בבור של נזיקין, ואין את הפטור הרגיל של כלים בבור. ישנה מחלוקת בין מפרשי הירושלמי מה המשמעות של דברי הירושלמי הללו, האם החילוק הוא בין בור של נזיקין למיתה (כפי שלכאורה עולה מפשט הדברים); וכך הסבירו פרשני הירושלמי ה'פני משה' והמהר"א פולדא (שם), או שהחילוק הוא בין כאשר הכלים ניזקו באופן חסר תקנה, שהוא כעין מיתה, לבין כאשר ניזקו באופן קל (כך הסביר היפה עיניים נג, ב).

ניתן לומר שמעיקר הדין גם הבבלי מודה שבעל הבור חייב על כלים שניזקו ולא מתו (כשיטת הירושלמי על פי הסברו של היפה עיניים)³, אך כיוון שהגמרא קבעה את הכלל שבכלים שבירתם היא מיתתם, בעל הבור פטור על כלים תמיד כי אין מציאות של נזק.

² וכן כתב גם הרשב"א בחידושו (כח, ב) והראב"ד (שם).

³ וראה למשל בתוספות הרא"ש (מובא בשיטה מקובצת ג, ב), שרצה לתרץ כך את קושיית התוספות על עצמם, לגבי לימודו של רב משורו למדנו. התוספות העלו הצעה, שבור שהוא ברשותו של אדם חייב לפי רב מדין בור ושור ב"צד שווה". הקשו התוספות, שאם כך יהיה פטור במקרה זה על כלים, שכן הם נלמדים מבור. הרא"ש (שם) מציע לתרץ שהלימוד הוא מבור של נזיקין שחייב על כלים כמובא בירושלמי. יוצא מדבריו שהוא רוצה לטעון, שגם הבבלי מודה שבור של נזיקין חייב על נזקי כלים.

הרשב"א חולק (ג, א ד"ה סוף סוף) על הסברה הזו, ואומר שבפשט דברי הבבלי זה לא מסתדר. למשל הגמרא (כת, ב) אומרת שלא מצינו בור שחייב בו את הכלים, ולפי הסברה הזו בבור של נזיקין חייבים על כלים.

א.2. פטור אדם

כפי שאמרנו לעיל, בין לחכמים ובין לרבי יהודה לומדים מהמילה "שור" בפסוק, שבעל הבור פטור על אדם. כלומר, אדם שמת בבור, בעל הבור פטור על מיתתו. רש"י (שם) מסביר שהכוונה שבעל הבור פטור מתשלום כופר (כפי שיש בשור שהרג). אבל על נזקים שנגרמו לגופו של האדם בלא מיתה בעל הבור חייב. אך יש שמפרשים (כך למשל כתב הגר"ד בשיעוריו לכבא קמא (ט, ב) שהפטור הוא דווקא מתשלומים.

שמואל מחדש (כת, ב), שדרשת "שור ולא אדם" לא נאמרה אלא לעניין מיתה, אבל לעניין נזיקין חייבים גם על האדם (בעוד שעל כלים פטורים, כיוון שאין בהם נזיקין כפי שאמרנו לעיל).

א.3. גדרי חיוב בהמה

המשנה מביאה בסופה עוד דין חשוב לגבי בור ואומרת שעל שור חרש, שוטה וקטן בעל הבור חייב, והסתפקה הגמרא מה משמעותו של משפט זה. למסקנה אומרת הגמרא, שבעל הבור חייב, רק כאשר השור שנפל לבורו הוא שור חרש או שוטה או קטן, אך בשור פיקח בעל הבור פטור. רבא מוסיף שהוא הדין גם לשור סומא או לשור פיקח שהולך בלילה, שגם עליהם בעל הבור חייב.

המאירי (על אתר) מסביר שדין המשנה לגבי פטור כלים מדבר בין במקרה שהבהמה עליה הכלים נמצאים ניזוקה ובין כשהיא מתה. אך לעומת זאת הדין האחרון שעוסק בדיני הבהמות על אילו חייבים ועל אילו פטורים, מדבר רק על מיתה, אך לעניין נזיקין חייבים על כל הבהמות שנפלו לבור, בין פיקחות בין חרשות וכו'. וכן פסק הרמב"ם (נזקי ממון יב, טז). הראב"ד (שם) משיג על דברי הרמב"ם ושואל מדוע על נזקי בהמה פיקחת חייבים, ומהיכן הביא הרמב"ם את החילוק הזה, ועל כן הוא דוחה את דברי הרמב"ם ולא מחלק בין מיתה לנזיקין בבהמה. ובאמת קשה לומר שכל המקרים במשנה, לבד מהאחרון, מדברים בין על מתה בין על הוזקה, ורק במקרה האחרון מדברים על מיתה ולא על נזק. והסבירו פרשני הרמב"ם את מחלוקתם, ולא נוכל להאריך כאן כיצד הבין כל אחד מהם את דברי המשנה.

א.4. סיכום פטורי הבור והיוביו

כלים	אדם	בהמה חרשת ⁴	בהמה פיקחת	
<p>חכמים : פטור על הכלים (שבירה=מיתה) ר' יהודה: חייב על הכלים</p>	<p>פטור על מיתה וחייב על נזק</p>	<p>חייב על מיתה ועל נזק</p>	<p>רמב"ם: פטור על מיתה וחייב על נזק</p>	<p>בור של מיתה</p>
		<p>פטור על מיתה וחייב על נזק</p>	<p>ראב"ד: פטור על נזק ועל מיתה</p>	<p>בור של נזיקין</p>

ב. הגדרות הבור

כדי להבין את הסברה העומדת מאחורי הפטורים של בור, יש להבין מה הם המאפיינים וההגדרות של אב נזיקין זה. לאורך המסכת מופיעים כמה וכמה מושגים שונים: אין דרכו לילך ולהזיק, אין בו רוח חיים (ב, א), היזיקו מצוי (ו, ב), תחילת עשייתו לנזק (ו, א-ב), מעשיו גרמו לו, לא ברשות (ו, א), תקלה (לא, ב) ומועד מתחילתו (ט, ב).

המשנה (ב, א) מביאה הגדרה אחת בלבד לבור והיא על דרך השלילה, 'אין דרכו לילך ולהזיק'⁵. בניגוד לשאר אבות הנזיקין, השור האש והמבעה, שנעים בין על ידי עצמם ובין על ידי כוח אחר, ומגיעים אל הנזק ומזיקים לו, בבור אין המציאות כך. בעל הבור יוצר דבר שעומד במקומו, אין הוא מגיע אל הנזק, אלא הנזק מגיע אליו וניזוק.

הביטוי השכיח ביותר בגמרא בהתייחסותה לדיני הבור הוא 'תחילת עשייתו לנזק' (למשל ו, א-ב), וניתן להבין מכך, שזהו אחד המאפיינים המשמעותיים של בור. ישנן כמה שיטות מה פירוש הביטוי הזה:

⁴ כאשר מדובר על חרשת הכוונה לבהמה חרשת או שוטה או קטנה או עיוורת או פיקחת בלילה. כדברי רבא בגמרא דלעיל, ומפאת האריכות נתייחס רק לבהמה חרשת אך הוא הדין לכל אלו.
⁵ אמנם מתחילת דברי המשנה עולה גם ההגדרה שלבור אין רוח חיים, אך הגדרה זו לא נאמרה בפירוש על בור אלא על אש.

א. הראב"ד (בחידושו ו, א) מביא פירוש, שהכוונה היא דבר שמונח במקום שמגיע נזק ממנו (וכן כתב המאירי ב, א). הרש"ר הירש בביאורו לפרשת משפטים (שמות כא, לג) כותב דברים דומים והוא מגדיר את הבור כסכנה מיידית.

ב. שיטת הראב"ד עצמו (שם) היא שהכוונה היא לדבר שאסור להניחו שם ומצוי שיזיק.

אם נסתכל בעומק ההסברים נראה שאין הבדל גדול כל כך בין השיטות השונות, על פי כולם כריית בור היא יצירת מזיק, תקלה, דבר שהוא מסוכן לציבור. על פי הגמרא, האדם מתחייב לשמור על בורו או על נזקיו עקב העובדה שהוא יצר מזיק ודבר מסוכן. שני מאפיינים אלו יחד יוצרים את התמונה השלמה של חיוב האדם על בורו, אמנם האדם יצר דבר שאיננו זו והניזק הגיע אליו, אך הוא יצר מזיק, תקלה, סכנה לרבים, ולכן מתחייב אף על פי שבאו אליו. נקודת השינוי העיקרית שמופיעה בשיטת הראב"ד היא שחיוב בור נובע מהיות הכרייה מעשה אסור⁶. דברים אלה מבוססים על דברי הגמרא שאומרת "מה לבור שכן שלא ברשות" (ו, א).

ניתן לטעון ששני המאפיינים הללו (העשייה באיסור, וחוסר התנועה) מלבד היותם הגורמים המחייבים בבור (מועד מתחילתו), הם גם אלו שמגדירים ביחס לאילו דברים נחשב בעל הבור כפושע ועליהם הוא מתחייב. העובדה שבור איננו הולך ומזיק אלא עומד במקומו, מגדירה את הנזקים שיכולים להיגרם בעטיו של הבור, עליהם יתחייב בעליו.

ג. הסִבָּרָה של הפטורים

לאחר שראינו את הגדרות הבור, נציע קשר בין הגדרות הבור לדיניו. יש להעיר בפתח הדברים, שישנם מספר ראשונים שטוענים כי חלק מהדינים (כמו פטור אדם וכלים) נובעים מגזירות הכתוב. אמנם הדינים תלויים בדרשות הכתובים, אך אין זה אומר שאנו לא יכולים להציע להם טעם. הכיוון הכללי שברצוננו להציע הוא שבניגוד לפטור שן

⁶ ואמנם יש לדון בקשר לאיסור הכרייה, שהרי בור הוא דבר שהיה בו צורך, אך ניתן לומר שגם אם אין איסור בעצם הכרייה, יש איסור בהשארת הבור לא מכוסה. כמאמר הכתוב (כא, לג): "כי יפתח איש בור או כי יכרה איש בור ולא יכסנו".

פטור כלים, בהמה ואדם בבור

ורגל ברשות הרבים שהוא פטור תשלומים, הפטורים של הבור הם פטורים מעיקר החיוב^{7 8 9 10}.

ג.1. החלוקה בין בור של נזיקין לבור של מיתה

לפני שנעסוק בסברות לפטורים עצמם, עלינו להתייחס בקצרה לנקודה של החלוקה בין בור של נזיקין לבור של מיתה. כפי שראינו במבוא, הירושלמי לומד את החלוקה מדרשת הפסוק, וגם הבבלי, על אף שהוא איננו מביא מקור לכך, מסכים עם החלוקה הזו. עלינו לנסות להבין מדוע החלוקה קיימת, ומדוע היא קיימת דווקא בעשרה טפחים.

כבר במכילתא דרשב"י (כא, לג) ישנה התייחסות לבור של מיתה, ושם נאמר: "ת"ל בור מה בור מיוחד שיש בו עומק י' טפ' ויש בו להמית כך כל שיש בו י' טפ' ויש בו להמית". מכאן אנו למדים שההבדל הוא שבור עשרה טפחים יש בו כדי להמית, לעומת בור של פחות מכך שאין בו כדי להמית. רש"י (ג, א) הקצין את הדברים אף יותר, וכך כתב: "בין מת ובין הוזק בעל הבור ישלם ומיהו אם מת השור אמור רבנן בבור תשעה פטור דלא מחמת הבור מת דאין בו כדי להמית". כלומר, חכמים פטרו על מיתת הבהמה בבור של

⁷ כדי להסביר את הדברים באופן כללי ניתן דוגמה אחת (שאף היא שנויה במחלוקת) כדי להמחיש את כוונתנו. בהנחה שישנו איסור להזיק, ישנו הבדל בין שן ורגל לבור. בשן ורגל מעשה האכילה או הדריסה של הבהמה הוא מעשה אסור, אך מסיבות מסוימות התורה החליטה לפטור את בעלי הבהמה. לעומת זאת, כריית בור ביחס לכלים איננה מעשה אסור כלל. אין כאן מעשה בעייתי שהתורה פטרה את בעליו מלשלם עליו, אלא מראש המעשה לא נחשב כבעייתי לעניין זה.

⁸ ה'ברכת שמואל' (סימן ב') אומר דברים הפוכים. לשיטתו פטורי בור ופטורי אש הינם פטור מתשלומים בלבד, בעוד שפטור שן ורגל הוא פטור מעיקר החיוב.

⁹ הערת עורך [א"ס]: וראה מאמרי ("רמות אחריות באבות הנזיקין", אהרן סקסונוב) העוסק בהרחבה ביחס בין הפטורים מתשלומים לפטורים מעצם החיוב והסיבות להבדלים ביניהם, שם העליתי להיפוך מן האמור כאן ויש לראות כיצד הדברים מתיישבים.

¹⁰ הערת עורך [ד"ב]: ייתכן כי לפי דבר זה, אפשר לתרץ סתירה בדברי התוספות שהקשו האחרונים. הרא"ש (א, א) הביא מחלוקת בינו לבין "יש מין הגדולים", האם לאב שנלמד מצד שווה של שני אבות יש את הפטורים של שני האבות או לא. הרא"ש מביא ראייה שהתוספות סובר כמותו, שלאב שנלמד אין פטורים של שני אבות, מכך שהוא מביא (ד"ה תאמר) שהמקרה של "פותקין ביבותיהן" (אדם שהוציא מים לרשות הרבים והוזקו בהם) מתחייב מצד שווה של רגל ושל בור, ולמרות זאת חייב ברשות הרבים. מצד שני, בדף ג, ב אומר התוספות (ד"ה משורו) שאם בור נלמד מצד שווה של בור ושור, הרי שיש לו את הפטורים של שני האבות. זאת ועוד, התוספות רא"ש (שם) גם כן סובר כשיטת התוספות, בניגוד לדברי הרא"ש בפסקיו.

נראה, כי דברי הרא"ש שיש פטורים של שני אבות יכולים להיות רק אם אנחנו אומרים שהפטור הוא לא פטור במזיק, אלא פטור בתשלומים- אם הפטור הוא פטור במזיק, טענת "יש מין הגדולים" צודקת- איך אפשר ללמוד חיוב בצד שווה מאב, כאשר הוא לא מזיק לגביו? אבל, אם אנחנו אומרים שהפטור הוא פטור בתשלומים, יש מקום לומר שהפטור הוא רק במקרה הספציפי של האב, ולא נכון כאשר לומדים בצד שווה. אם אכן פטור בור הוא פטור במזיק, ופטור שן ורגל הוא פטור בתשלומים, הדברים מתיישבים. כאשר התוספות בדף ג, ב מדבר שיש פטורים של שני האבות, הוא מדבר על בור- שם הפטור הוא פטור במזיק, אבל, כאשר התוספות מדבר על כך שאין את הפטורים, הוא מדבר על צד שווה של רגל, שם הפטור הוא פטור בתשלומים.

תשעה טפחים, מכיוון שהבור לא היה אמור להרוג, ואם הבהמה מתה כנראה שלא הבור הרג אותה¹¹.

אך לכאורה יש לשאול על כך, כיצד ניתן לפטור את בעל הבור, הרי גם אם זה אונס שהבור הרג, הכלל שתחילתו בפשיעה וסופו באונס חייב, וכיוון שהוא פשע בחפירת הבור יש לחייב אותו גם על דברים שאירעו באונס. לפי שיטת רש"י אין שאלה, כיוון שהבור לא הרג את השור. אבל אם לא נלך בגישה הזו, אלא נאמר שהפטור הוא כיוון שהבור לא היה אמור להמית, התירוץ לכך קשור למה שאמרנו בסוף הפרק הקודם, בהגדרת הפשיעה של בעל הבור. הבעלים נחשב כפושע רק לעניין דברים שעשויים להיגרם על ידי בורו, כיוון שהבור לא היה אמור להרוג, הבעלים לא נחשב כפושע מלכתחילה, ולכן לא מתקיים כאן הכלל של תחילתו בפשיעה וסופו באונס.

ג.2. פטור בהמה פיקחת

ראינו לעיל, שלשיטת הראב"ד בבור של מיתה חייבים בין על נזקים ובין על מיתה שנגרמו לבהמה, ואילו בבור של נזיקין חייבים על נזקים שנגרמו לבהמה, אך על מיתה פטורים. כל הדין הזה איננו שייך בבהמה פיקחת אלא דווקא בבהמה חרשת. לעומת זאת בבהמה פיקחת בעל הבור פטור על כל מה שקורה לה, בין אם מתה בין אם ניזוקה.

התוספות מסבירים (נב, ב ד"ה ושכיחי), שהסיבה היא שכיוון שהבהמה הפיקחת כאילו מפילה את עצמה אל תוך הבור, ונחשבת כמזיקה את עצמה – בעל הבור פטור. הרמב"ן (מלחמת ה' כג, א) מסביר שבעל הבור יכול לומר לבעל השור שהוא פשע בשורו, שהרי אם שורו איננו מסוגל להבחין היה עליו לעזור לו, בעל הבור לא היה אמור להעלות על דעתו שהשור לא יסתכל לאן הוא הולך.

אם נחזור להגדרות בור וננסה להסביר על פיהן, ניתן לומר גם כאן שבעל הבור איננו פושע ביחס לבהמות פיקחות. זאת כיוון שאם יסוד החיוב של בור, כפי שאמרנו, הוא מצד היותו סכנה, הבור מהווה סכנה עבור בהמות חרשות או קטנות, שאין דרכן להסתכל ולהבחין לאן הן הולכות. אך עבור בהמות פיקחות, שדרכן להסתכל בדרכים ולהיזהר מן המכשולים, אין הבור מהווה סיכון עבורן, ולכן בעל הבור פטור עליהן.

¹¹ אמנם ישנן מחלוקות ראשונים, האם גובה הבור הראוי להמית, תלוי באופן נפילתה של הבהמה, אך כיוון שאין זה מענייננו לא נתייחס לכך. מחלוקת הראשונים מבוססת על סוגיית הגמרא (ג, ב-גא, א), עיין שם בדברי הרשב"א, ובדברי רבנו אפרים שחולק עליו (מובא בדברי רבנו יהונתן מלוגיל כב, א).

פטור כלים, בהמה ואדם בבור

הוכחה נוספת לכך שבעל הבור איננו נחשב כפושע ביחס לבהמה פיקחת היא מדברי הגמרא באחת הסוגיות הקודמות לסוגיית הפטורים. הגמרא דנה (נב, א-ב), האם אנו אומרים, שמתוך שבעל הבור פושע ביחס לגמלים נחייב אותו גם על שוורים, אף שלא פשע ביחס אליהם. בסופה של הסוגייה מנסה הגמרא להוכיח כנגד הסברה הזו ממשנתנו, ואומרת: "נימא מדהוי פושע לענין חרש הוי נמי פושע לענין פקח אלא לאו שמע מיניה לא אמרינן מגו שמע מיניה". ומסבירים הפרשנים שם, שאין בעל הבור נחשב כפושע כלל ביחס לשור פיקח.

דברים אלה ברורים לשיטתו של הראב"ד, שטוען שהפטור על בהמה פיקחת הוא בין במקרה של נזק ובין במקרה של מיתה, אבל לשיטת הרמב"ם, שאומר שהפטור הוא רק על מיתת הבהמה ולא על נזקה, יש להבין מדוע הבעלים נחשב פושע רק ביחס לנזקי הבהמה ולא ביחס למיתתה. מסביר המגיד משנה (נזקי ממון יב, טז) שסברת הרמב"ם היא שיש לחלק בין מכשולים גדולים לקטנים, במכשולים גדולים דרך הבהמה להיזהר מהם, אך בקטנים אין דרך הבהמה להיזהר. וכן הסביר גם מרן ראש הישיבה הרב רבינוביץ' זצ"ל ביד פשוטה (שם).

וקצת קשה על פירושם. שהרי לפי זה יוצא, שבבור של עשרה טפחים, אם הבהמה הפיקחת ניזוקה בעל הבור יהיה פטור, כיוון שדרך בהמה להיזהר ממכשולים גדולים, ולא מצינו בשום מקום שחילק הרמב"ם בבהמה פיקחת בין בור של מיתה לבין בבור של נזיקין. ומשמע מפשט ההלכה, שמדובר על בור של מיתה ובו הרמב"ם אומר שפטור. ערוך השולחן כותב (חושן משפט תי, כד), שלשיטת הרמב"ם הפטור בבור של עשרה טפחים על בהמה פיקחת הוא גם כאשר היא הוזקה ולא רק כאשר היא מתה. ה'מנחת חינוך' (מצווה נג, ד"ה והנה) מתייחס לאפשרות לומר דבר מעין זה בדברי הרמב"ם, אך הוא אומר שמלשון הרמב"ם לא משמע כך ונשאר ב'צריך עיון'. ניתן להציע תירוץ שלא רצו לחלק, וברגע שחייבו על נזק בבור של נזיקין חייבו גם בבור של מיתה¹².

הרב יונתן רוזין, מרבני הישיבה, הציע כיוון אחר להבין את דברי הרמב"ם¹³. ישנו הבדל עקרוני בין נזיקין למיתה, אין להתייחס למיתה כדבר החמור ביותר במדרג הנזקים, אלא היא נמצאת במישור אחר לחלוטין. כאשר אנו מדברים על נזק, החיוב על האדם הוא מצד היותו בעל התקלה, הוא יצר דבר שמפריע להילוך ברשות הרבים ואין משמעות

¹² כך הציע בפנינו ראש הישיבה הרב חיים סבתו, בתשובה לשאלתנו.
¹³ בתשובה לשאלתנו, ונקווה שהבנו את דבריו ונצליח להסבירם כראוי.

לגודל התקלה, בכל מקרה הוא חייב עליה. לעומת זאת, כאשר אנו מדברים על מיתה, זה מראש דבר שהוא כמו אונס, ולכן האדם יתחייב רק כאשר מתקיימים התנאים המתאימים לכך. אך אם יש לנו עילה לפטור אותו הוא יהיה פטור. ולכן במקרה שבו הבור קטן מעשרה טפחים, או שהבהמה הינה פיקחת והיה לה להסתכל, יש סברה לפטור את בעל הבור ולכן הוא פטור. אך כאשר מתקיימים התנאים, ישנו בור בעומק המתאים והבהמה הייתה עשויה ליפול שם, אז מתחייב בעל הבור על מיתת הבהמה.

ג.3. פטור מיתת אדם בבור

כפי שכבר ציינו לעיל, יש ראשונים שאמרו שהפטור של אדם הוא משום גזירת הכתוב של 'שור ולא אדם'. הם מסבירים, שהסיבה שלימדה המשנה על בן ובת וכן על עבד ואמה הוא לרבותא, ללמד שאפילו קטנים שאינם בני דעת ואפילו עבדים, שלחלק מהעניינים נחשבים כממון בעליהם, נכללים בתוך הפטור של אדם לגבי בור, ובעל הבור חייב על נזיקהם ופטור על מיתתם.

לשיטת הרמב"ם אפשר להסביר שאדם הוא כמו בהמה פיקחת, וכל התירוצים שאמרנו לעיל בקשר לשיטת הרמב"ם בבהמה פיקחת אפשר לומר גם כאן. את ההתייחסות אל כל מין האדם כאל מין פיקח בניגוד לבהמה, בה יש חילוק, ניתן להסביר בכמה אופנים. הסבר אחד הוא שרוב בני האדם הם פיקחים ומסוגלים להיזהר, ועל כן גם לאלה שלא אנו מתייחסים כפיקחים. הסבר שני שניתן לומר הוא שאפילו אדם טיפש חכם יותר מבהמה פיקחת, ולכן אנו מתייחסים אל כולם כאל פיקחים. הסבר שלישי שאפשר להציע הוא שבני האדם שאינם פיקחים, בדרך כלל, אינם הולכים לבד אלא עם מלווים, ואז אנו מסתמכים כל פיקחותו של המלווה, ואם הוא איננו הולך עם השוטה זוהי כבר פשיעה ובעל הבור פטור.

הרש"ר הירש (שמות כא, לג ד"ה שור או חמור) שואל מדוע לא מחייבים את בעל הבור בכופר, כמו שמחייבים את בעל השור שהרג אדם. מסביר הרש"ר הירש, שזה מכיוון שעל בעל הבור רובצת אשמה גדולה יותר מאשר על בעל השור, ולכן כופר לא יספיק כדי לכפר עליו. הפטור הוא מצד חומרתו של הבור ולא מצד קולתו. אבל הוא מקשה על עצמו שהרי בברייתא בגמרא (ט, ב) אמרנו ש"חומר בשור מבבור שהשור משלם את הכופר" ולכן הוא דוחה את פירושו ומסביר שבור קל יותר בגלל מעשה הניזק, מה שאין כן בשור, שם רק השור עושה פעולה. ונראה לומר שקושייה זו איננה קשה כל כך, שהרי ניתן לומר שמה שאמרה הברייתא הוא רק מבחינה ממונית, שור משלם יותר מבור, אך

פטור כלים, בהמה ואדם בבור

אין זה אומר שברמת העיקרון בור יותר קל משור. אבל מכל מקום קשה לטעון שבור חמור יותר משור, ולכן פירוש זה פחות מסתבר.

הגרי"ד ברשימות שיעורים (ט, ב) מסביר שברור בסברה שבור פטור על תשלומי כופר, כיוון שכופר הוא תשלום מתוך דיני רציחה. כאשר שור הורג אדם, כיוון שהוא עושה זאת באופן אקטיבי (דרכו לילך ולהזיק), יש חלות שם רציחה על מיתת האדם. לעומת זאת בור הורג באופן פסיבי, ולכן אין חלות שם רציחה על המיתה¹⁴. הוא מוכיח מהגמרא בסנהדרין (עז, א-עח, א), שבשביל שהריגת אדם תחשב כרציחה, חייב שיהיה מעשה רציחה, ואילו כאשר אין מעשה, אף על פי שהאדם נחשב כגורם למיתה הוא איננו נקרא רוצח. כיוון שברור לו בסברה שבור פטור על הכופר, מסביר הגרי"ד שודאי שהדרשה של 'שור ולא אדם' באה ללמד שאין חיוב תשלומים באדם, שהפטור על תשלומים הוא רק מגזירת הכתוב.

נראה שמה שאמר הגרי"ד, שהדרשה באה ללמד שאין חיוב תשלומים, איננו צריכים לומר זאת. אפשר להסביר כמו דבריו של הרש"ר הירש שאין דין תשלומים רלוונטי בכלל, כאשר מדובר על מיתת אדם, חיי אדם אינם בכלל נכסים שיש להם תשלומים. בכך אנו מרוויחים שעל כל הפטור ישנו הסבר הגיוני, ואין משהו שנובע מגזירת הכתוב לבדה.

ג.4. פטור כלים

גם פטור כלים, כמו הפטורים האחרים, הוא פטור מעיקר החיוב, כיוון שבעל הבור לא פשע ביחס אליהם. הרי כאשר בעל הבור כורה אותו ברשות הרבים, הוא יוצר סכנה עבור דברים הנעים ברשות הרבים, למשל בעלי חיים, אך הוא איננו מהווה סכנה עבור עצמים דוממים, כגון כלים.

לפי זה ניתן להציע הסבר, מדוע פטורים אפילו על כלים שנמצאים על גבי בהמה, שזה לכאורה חידוש גדול יותר, שהרי על הבהמה עצמה חייב בעל הבור, ומדוע לא על הכלים? אבל אף על פי שזהו חידוש הוא נובע מאותו היגיון. סתם כלים אינם זזים, ולכן אינם יכולים להגיע ולהינזק בבור שגם הוא איננו זז. אם ישנה מציאות שהכלים הגיעו אל הבור, ודאי שזה התרחש על ידי כוח אחר שמעורב בהולכת הכלים, בין אם זו רוח, רגלי

¹⁴ ניתן לבאר את הדברים באופן מעט אחר. לא ניתן להטיל אשמה מלאה כשל רוצח על בעל הבור, שהרי לאדם הנופל יש עיניים בראשו ועליו להסתכל לאן הוא הולך. העובדה שהוא נפל אל הבור היא במידה מסוימת גם אשמתי. אם אין אשמה כשל רוצח על בעל הבור, לא ניתן לחייב אותו בתשלום כופר, שהרי כופר הוא חלק מדיני רציחה. וכן כתב, למשל, האברבנאל בפירושו לתורה (שמות כא), ור' עובדיה מברטנורא בפירושו על רש"י (כא, לג).

אדם, או בהמה שעל גבה נמצאים הכלים. כיוון שאין הבור מסוכן לכלים באופן ישיר אלא רק על ידי כוח אחר, אין מתחייבים עליהם. אמנם זה חידוש שגם על כלים שעל גב בהמה פטורים, שהרי דרך בני אדם בכך, אך אפשר להבין את ההיגיון של זה¹⁵ 16.

ר' פסח מקוברין בשיעוריו (בבא קמא סימן ב) מתייחס גם הוא לפטור זה ומעלה סברה דומה לזו שאמרנו. הוא מסביר שחיובו של בעל הבור איננו משום מעשי בורו אלא משום שהוא יוצר התקלה. כאשר אדם מתחייב על יצירת תקלתו, הוא חייב רק על דברים שעבורם בורו מהווה תקלה כמו שור חרש, ולא על דברים שהבור איננו מהווה תקלה עבורם כמו שור פיקח, אדם או כלים. בנוסף הוא מסביר את שיטת ר' יהודה, שמחייב על כלים בבור, שלשיטתו החיוב על בעל הבור הוא מצד מעשי בורו ולא מצד היותו יוצר התקלה, אם כך אין סיבה לפטור על דברים שהגיעו באונס לבור, כי זהו מקרה של 'תחילתו בפשיעה וסופו באונס' וחייבים על כך. אולם, הסיבה שר' יהודה פוטר אדם אף על פי כן בגלל גזירת הכתוב¹⁷.

הגרנ"ט בחידושו (סימן קטז, "בעניין בור המזיק ב") מסביר אף הוא דברים דומים, ומוסיף להסביר גם את הפטור של כלים הנמצאים על גבי בהמה. לשיטתו כלים שנמצאים על גבי בהמה יכולים להיות לכל היותר כמו שור שדחף את חברו לבור, שבעל הבור פטור במקרה כזה. אבל בעצם זה אפילו יותר מכך, כי כאן לא מדובר על שני מזיקים שהזיקו ביחד, אלא על בהמה שהפילה את הכלים ובכך יצרה את המזיק (הבור). בלעדי מעשה הבהמה לא היה נחשב הבור הזה כמזיק ביחס לכלים. במקרה כזה אפילו ר' נתן, שמחייב במקרה של שור שדחף חברו לבור, יודה שפטור, שהרי אדם חייב רק כאשר הוא לבדו יוצר את הבור (מעשיו גרמו לו), וכאן אין האדם נחשב כיוצר הבור.

הגרנ"ט כיוון לדברי הריב"א (מבעלי התוספות) בפירושו לתורה:

¹⁵ הזכרנו לעיל (בסעיף העוסק בפטור כלים), שישנה שיטה שאומרת שחייבים על נזקים שנעשו לכלים ורק על מיתה פטורים, אך כל נזק שנעשה לכלים נחשב כמיתה. לפי שיטה זו, הסברה של הפטור היא כזו – אמנם הבור איננו מסוכן עבור כלים, אך כיוון שישנה הסתברות הגיונית שהכלים יגיעו לבור, למשל על גבי בהמה, אנו יוצרים מדרג אחריות עבור האדם, שבו הוא פטור על נזקים חמורים (מיתה כלים), אך חייב על נזקים קלים. אבל בסברה החילוק הזה בין מיתה לנזיקין בכלים הוא קשה (כפי שהסברנו לעיל), וצריך עיון.

¹⁶ כפי שכבר הזכרנו קודם, לכאורה עולה מפשט דברי המכילתא, שפטור כלים הוא דווקא במקרה כזה, שהם נמצאים על גבי בהמה. ועיין במאמרו של פרופסור אבישלום וסטרייך 'התפתחות ומגמות פרשניות בדיני הנזיקין התלמודיים לאור מקרי פטור חריגים', בפרק בו הוא עוסק בפטורי אדם וכלים, שם הוא מנסה להציע הסבר לדברי המכילתא.

¹⁷ אם נלך לפי הסברות שהצענו לעיל בקשר לפטור על מיתה אדם, אין אנו מוכרחים לומר שלדברי ר' יהודה פטור אדם הוא גזירת הכתוב נטולת טעם. הסברנו קודם, שבניגוד לפטור של בהמה (או כלים כפי שהסברנו כאן), הפטור של אדם איננו דווקא משום שבעל הבור לא פושע ביחס לכך, אלא משום שמיתה אדם שייכת לדיני רציחה שהכללים בהם שונים לגמרי. ניתן לומר שגם ר' יהודה שמחייב על מעשי בורו (ולכן מחייב על כלים), יפטור על מיתה אדם, כיוון שזה קשור לדיני רציחה שהם שונים מדיני נזיקין.

פטור כלים, בהמה ואדם בבור

הקשה רבי' אפרים למה לי קרא בחמור לפטור בו כלים בבור בלאו קרא נמי פטורים שלעולם לא יפלו כלים בבור אם לא יפילם אדם [...] וא"כ ליחייב בעל השור והחמור המפילים וליהוי כשור שדחף חבירו לבור וכתב כיון דבעל השור והחמור אנוס בהפלה יש לחייב בעל הבור משום דכי ליכא לאישתלומי מהאי משתלם מהאי. זה אינו דמשום הכי אין לחייב בעל הבור [...] וכורה פטור דגרמא בעלמא הוא [...] מכלל דלרבנן פטור ולא אמרי בדליכא לאישתלומי מהאי משתלם מהאי הכא נמי נימא דשניהם פטורים בעל השור והחמור ובעל הבור.

(ריב"א שמות כא, לג)

אם נסכם, רוב הסברות בהקשר זה של כלים שניזוקו בבור, מקשרות את הפטור לאשמתו של בעל הכלים. ישנה הטלת אחריות על בעל הכלים שישמור על כליו שנמצאים על הבהמה, ואלמלא מעשיו כליו לא היו מגיעים לבור¹⁸. המשמעות של הטלת האחריות על בעל הכלים היא שבעל הבור איננו פושע ביחס לכלים, וכיוון שכך פטרו חכמים את בעל הבור מלשלם על הכלים. לעומת זאת, לדעת ר' יהודה החיוב על בור הוא בדומה לשור, לא מצד הפשיעה אלא מצד ממונו שהזיק, וכיוון שממונו הזיק בעל הבור מתחייב.

סיכום

במאמר זה הצגנו את הגדרים של חיובי הבור ופטוריו. הצענו שהגורם המחייב בבור הוא פשיעתו של בעל הבור בכריית בורו, ולאור זאת ניסינו להסביר את הפטורים. הצענו שהפטורים נובעים ברובם מכך שלגבי דברים אלו בעל הבור איננו נחשב כפושע ולכן פטור עליהם. הצענו על פי העקרונות הללו גם הסברים לצדדים השונים במחלוקות.

¹⁸ וכן כתבו גם האברבנאל ור' עובדיה מברטנורא שציטטנו לעיל (הערה 12).